

Van totem tot verrezen Heer –

korte inleiding bij het boek 'Van totem tot verrezen Heer', Kalmthout:
Pelckmans, 2014

Johan Leman, em. Prof. KU
Leuven, antropoloog, 2015

copyright Johan Leman

1. Wat is cultureel-antropologisch aan de benadering?

(taal=meervoud; metafoor/metonymie; mythemotoriek)

2. De archeologisch gereconstrueerde geschiedenis

(1000-800: 'Israël'=Omri= sterk vs "Huis van David'= zwak; zie Finkelstein & Silberman, 2002)

DEEL I Van een pre-Messiaanse tot een politiek-Messiaanse periode (800-597) (= een soort voorgeschiedenis)

1. Ideologische buitenlandse invloeden uit het tweede millennium die doorsijpelen vanaf de 8e eeuw

(Gilgamesj, Athrahasis, Moyses, Hammurabi, Zoroaster, adoptie als gods zoon)

2. Over Israëlieten, Hebreëën, Asjerapalen en een beginnende etnogenese (9de eeuw)

- 900-850/800: Omri(den) – Elia (einde van het sjamanisme cfr. Samuel); splitsing profetisme vs priesters ; begin elohisten en jahwisten...
- 850/800 – 722 (deportaties)/715 (hier komt Mozes een eerste maal om de hoek, cf. Sargon)

3. De nationalistische 'Eén Jhwh – Jhwh alléén'-ideologie en haar Wetboek (715 – 597)

Het deuteronomisch, nationalistisch, politiek project, met Hizkia en later Josia: de 'Groot-Israël gedachte', gekoppeld aan het 'Huis van David' (= Juda), met Mozes als 'founding father'.

Voorloper: Jesaja I ('Qadoosj'). JHWH (in tempel) wordt onzichtbaar + de Wet neemt zijn plaats in. Kritische profeet naar einde toe: Jeremia.

DEEL II De strijd tussen priesterlijk-politiek en geestelijk messianisme (597-336)

1. De grote ballingschap, de verinnerlijking en universalisering van het geloof (597-530)

(Jeremia, wordt van valse tot echte profeet; Ezechiël; Jesaja-II,... en een kleinere, Daniel, die in 2de eeuw zal doorbreken o.v. een toevoeging. Grote vraag: Quid nu de tempel er niet meer is?; Kuros de Grote + Zoroastrisme: universalisering + loon naar werken bij sterven... en 'Lijdende Dienaar'...)

2. Van een priesterbewind tot de intertestamentaire periode (530-336): de psalmenperiode!!! (mens naar Sje'ool bij dood!)

DEEL III Hoe Jezus een rechtvaardige wordt die opstaat van tussen de doden (336 v.C. – 28/33 n.C.)

1. De intertestamentaire periode (336 v.C. – 28 n.C.)

(1° periode: 336-150: Alexander de Grote, het hellenisme; vanaf 250: apocalyptiek; Jesaja-III: 26:39, o.i.v. Zoroastrisme?+ hellenisme?; burgeroorlog; rond 168: toevoeging bij Daniel; onafhankelijkheid;

2° periode: 150-28 n.C.: 20v.C. : 2° Makkabeeën 7; 37: volop Romeinse bezetting; Wijsheid 4:7,13-16, de tijd van Jezus' geboorte + farizeïsme... Hillel de Grote en Shammai, met een debat over wat is het belangrijkste gebod? + leven na de dood voor rechtvaardige, cfr. Wijsheid...)

2. De historische Jezus: buiten-Bijbelse en Bijbelse bronnen

3. Jezus' openbaar leven, een kritische lezing van de Evangelien

(van farizeeër, over baptist, tot origineel nazoreeër; wat de evangelisten niet goed uitkomt, is historische feitelijkheid).

4. Jezus' proces en terechtstelling

(bij Soekot, Loofhuttenfeest, aangehouden, normale procesduur: Joodse (houding tgo tempel, ware of valse profeet?) en nadien Romeinse procedure (politiek messianisme: 'koning van de Joden')? In zicht van Pasen, na kruisiging in massagraf)

DEEL IV Hoe Jezus een verrezen Heer wordt

1. Een ritueel en zijn intense religieuze ervaringen

- debat: ligt accent van stichting bij Paulus? Of continuïteit via rituele maaltijden?
 - Quid met Festinger's 'cognitieve dissonantie-reductie'? (bv in geval van Paulus...).
- Mijn optie: rituele maaltijden: 1 Kor. 10:16-18.21; 11:17.20-21.23-26; Lc 24:28-31; Jo 21:12-13.
Quid in dit verband met Laatste Avondmaal? Bij Paulus, helleniserende ritualisering via Dionysische
Mysteriegodsdiens.

2. De mythevorming rond Jezus' geboorte

3. De brieven van Paulus van Tarsus: de verrezen Heer (52-65)

Verrijzenis: (1 Kor. 15:20-23.36.38,.. En Fil. 3:10-11)

“graankorrel” = continuïteit tussen aards leven en ‘opstanding’ (cfr. farizeïsme, maar ruimer) = mysterion
Wat waar is, is dat Paulus een ekklesia doctrine heeft.

4. De Handelingen: het binnenchristelijk debat woedt in volle hevigheid (80, over 60-65)

(pluralisme tussen 3 kerk-opvattingen, waarbij Jacobus met zijn zwaar-Joodse interpretatie wegvalt omdat hij vermoord wordt + 70, onderdrukking Joodse opstand)

5. De Joodse revolte, de verwoesting van de tempel en de eerste, synoptische evangeliën (65-75 n.C.)

(plurale interpretaties, maar herkenbaar op één figuur teruggaand + heel veel inkleuring met eigentijdse literaire stijlfiguren e.d.)

6. Van synoptische evangeliën tot Johannesevangelie (75-100 n.C.)

2 tradities bij Jo: a. een historische chronologie van Jezus' proces
b. theologie in een gnosticiserende context.

DEEL V Maatschappelijke context en binnenchristelijk debat (1e en 2e eeuw n.C.)

1. Het Romeinse Rijk tegenover de joodse godsdienst en haar christelijke tak

(tussen 100 en 135: van institutie- tot traditie transitie)

2. Binnenchristelijk debat over Jezus, zijn Verrijzenis en die van de mens

(joodse interpretatie, gnosticisme, paulinisme, het leidt tot de erkenning van legitiem pluralisme bij Irenaeus van Lyon, 130-202)

DEEL VI Het verrijzenisgeloof in het licht van mythemotoriek, kerkvorming en religieuze ervaring

1. De fundamentele historiciteit in de groei naar het christelijk geloof

2. Deconstructie van het christelijk verrijzenisgeloof

3. Wie is Jezus voor de gelovige christen?

“heb geen angst” (Mt. 14:27)

Een selectie uit de geraadpleegde literatuur + Tijdslijn + Beknopt lexicon + Historische Kaarten

TIJDSLIJN

SCHEPPING (2de, oudste verhaal) – ZONDVLOED

GILGAMESJ en Atrahasis

2652-2602: Gilgamesj is de 5° koning van Uruk (300 km ten zuiden van Bagdad): 2/3 god en 1/3 mens

2112-2000: ontstaan van het Gilgamesj-epos (lang verhalend heldendicht) in Uruk. 2 elementen: 1. Gilgamesj is op zoek naar een kruid dat hem onsterfelijkheid zal geven. 2. Op zijn weg hoort hij een verhaal over een grote zondvloed.

2000: Gilgamesj-epos wordt verspreid over geheel Sumer(ië)(Zuidoost-Irak).

1800-1700: Gilgamesj-epos wordt verspreid over geheel Mesopotamië, het huidige Irak. In dit epos wordt ook een fragment uit het Atrahasis-epos opgenomen, namelijk over de zondvloed. Atra-Hasis betekent letterlijk: 'bovenmatig wijs'. Samen met zijn familie is Atra-Hasis de enige die in dit oeroude epos de zondvloed overleeft.

612: Gilgamesjtabletten zijn aanwezig in Ninive, Assyrië.

MOZES

SARGON – MOZES

2334-2279: Sargon van Akkad (= Sargon de Grote), een koning, stichter van de dynastie van Akkad en van de eerste grootmacht in Mesopotamië.

Volgens de legende wordt hij onmiddellijk na zijn geboorte in een mandje gelegd dat aan de rivier Eufraat toevertrouwd wordt.

Samen vormen Eufraat en Tigris Mesopotamië, het Tweestromenland.

HAMMURABI - MOZES – WET

1795-1750 (of 1728-1686): Hammurabi, eerste koning van het oud-Babylonische rijk, het huidige Irak, zich toen uitstrekkend van Bagdad tot aan de Perzische golf. Hij staat bekend om zijn Codex Hammurabi, een van de oudste geschreven wetgevingen ter wereld.

OSARSIPH – MOZES - EGYPTE

1400: het optreden van Osarsiph, alias Moyses, die vluchtelingen beschermt die uit Egypte verdreven worden. Het is niet duidelijk wie de verdrukkers zijn.

250: Manetho: oudste gegevens over Osarsiph (uit de tijd van Amenotep III).

1800-1200: Kanaän onder Egyptische invloedssfeer (en wellicht ook al van vroeger).

1351-1334: **Echnaton**, een farao uit de Amarnatijd in Egypte.

1400-1200: **Zarathustra**, een profeet in Perzië. Hij staat aan het begin van het zoroastrisme, ook mazdeïsme genoemd, naar de naam van de god Ahura Mazda, wat 'niet geschapen schepper' betekent.

1200-1000: periode van grote verwarring en destabilisatie

omwille van allerlei invallen van ‘zeevolken’;

seminomadische stammen steken de Jordaan over om zich in Kanaän te vestigen; in Kanaän komen de kleinere steden in de verdrukking.

1100-1000: David en Salomon, koningen in Juda, in het zuiden van Kanaän; het begin van een ‘**Huis van David**’.

884-842: Omri en de Omriden, dynastie in het noorden van Kanaän. Omri, een krijger, is de stichter van een briljante, maar kortstondige dynastie, waarbij veel bouwwerken gerealiseerd worden. De opvolgers van Omri zijn voortdurend in oorlog met vorsten in Damascus (in het huidige Syrië), vooral met koning Hazaël.

800 (of reeds ca 840): Overgang van sjamanisme en asjera-cultus naar profetisme

Elia, profeet in het noorden van Kanaän
(het kleine vorstendom Israël),
volgens sommigen reeds rond 840,
tijdens de regering
van Achab, zoon van Omri.

Veel draait tussen 800 en 700 nog rond Noordelijk Kanaän

750-700: **Jesaja I**, profeet in het noorden van Kanaän.

745: Tiglat-Piliser iii, koning van Assyrië lijft Kanaän in en interesseert zich vooral voor het kleine vorstendom Israël in het noorden.

722: eerste deportaties, na een revolte in het kleine noordelijke Israël door de Assyriërs, van elites uit de noordelijke dorpen van Kanaän naar Ninive.

722-704: bewind van Sargon ii, koning van Assyrië.
De Assyrische bezetting van Kanaän duurt tot 701.

700-600: Verschuiving van zwaartepunt naar Juda

715-687: Hizkia, koning van Juda. Hij waagt zich aan een opstand tegen Sargon ii, maar wordt afgestraft. Hij tolereert op zijn grondgebied het **ontstaan van een deuteronomische, nationalistische beweging** en wordt daarvoor later in hun geschriften beloond.

701: Assyrië wordt verslagen door Babylonië.

641-609: Josia, koning van Juda; bloeitijd van het Judese nationalisme dat een politiek Groot-Israël beoogt.

622: uitbreiding van de tempel van Jeruzalem en zogenaamde vondst van de Thora (Deuteronomium) in de tempel van Jeruzalem, onder koning Josia.

645-587: Jeremia, profeet in Juda (Zuidrijk).

600-530: de 3 grote Babylonische deportaties

605-562: Nebukadnessar ii, koning van het nieuw-Babylonische rijk.

597: eerste deportatie van elites uit Jeruzalem (Zuidrijk) naar Babel als gevolg van een inval van de Babyloniërs.

586: tweede deportatie; verwoesting van de tempel van Jeruzalem.

582-581: derde deportatie.

6e eeuw: optreden in Babel van de profeet Ezechiël.

550-540: optreden in Babel van de profeet Jesaja ii, de Deutero-Jesaja.

539: inname van Babel door de Perzische koning **Kyros de Grote.**

530: terugkeer van de ballingen uit Babel naar Jeruzalem.

515: constructie van de tempel wordt voltooid in Jeruzalem.

422 v.C. - 28 n.C.: intertestamentaire periode.

386-323: Alexander de Grote (uit Macedonië); de hellenisering.

250: de *Thora* wordt vertaald in het Grieks: de Septuagint. (In Alexandrië, Egypte).

168-167: de revolte van Mattatias de Makkabeeër tegen de Hasmoneeërs en tegen hun helleniseringsbeleid.

150: Joodse onafhankelijkheid; kort nadien: de tijd van het eerste boek Makkabeeën.

63: Generaal Pompeius komt Jeruzalem binnen; de Romeinse bezetting.

37-4 v.C.: bewind Herodes de Grote.

20-19 v.C.: uitbreidingswerken aan de tweede tempel, op initiatief van Herodes de Grote; heropname van de werken aan de tempel in 10 – 9 v.C. – in Alexandrië wordt het tweede boek Makkabeeën geschreven.

50 v.C. - 10 n.C.: Hillel i de Oudere, een farizeeër.

50 v.C. - 30 n.C.: Shammai, een farizeeër.

4 v.C. - 35 n.C.: bewind Herodes Antipas, een vazal-gouverneur in Galilea.

4 v.C.: geboorte van Jezus de Nazoreeër.

28 n.C., of iets later: begin van openbaar optreden van Jezus de Nazoreeër, wellicht eerst als leerling in het Hillel farizeïsme, nadien als baptist, en nog later vooral als nazoreeër in Galilea, maar met enkele tochten heen en weer naar de tempel in Jeruzalem.

In zicht van Paasfeest 33 n.C.: kruisdood van Jezus, na opgepakt te zijn geweest tijdens het Loofhutfenfeest (*Soekot*) in de tempel te Jeruzalem.

ca 30 n.C.: **min of meer gelijktijdig met optreden van Jezus: optreden van Johannes de Doper (7 v.C. – 36 n.C.).**

5-65 n.C.: Saul (Paulus) van Tarsos
(in het joods-hellenistische Klein-Azië,
in het zuiden van het huidige Turkije).

52: eerste brief van Paulus (aan de Tessalonicenzen). Tessaloniki is een havenstad in het centraal-noordelijke deel van Griekenland.

58: brief van Paulus aan de Romeinen, op een moment dat Paulus nog nooit in Rome is geweest en van plan is om naar Spanje te trekken. Op zijn doorreis overweegt hij de Jezusgetrouwen in Rome, een gemeenschap die niet door hem gesticht is, te bezoeken.

62: Jakobus, broer van Jezus, wordt door Joodse opposanten ter dood gebracht in Jeruzalem.

65: Paulus en Petrus worden beiden door Romeinse rechters ter dood gebracht in Rome.

65-70: Joodse revolte en verwoesting van Jeruzalem en voor een deel ook van zijn tempel.

70-80: de synoptische evangeliën worden geschreven (Marcus, Matteüs, Lucas).

Begin **jaren 90:** het Johannesevangelie wordt geschreven.

95-96: het boek Openbaring wordt geschreven.

**Het definitief loskomen van de
Joodse godsdienst:
van institutie transitie tot traditie transitie**

115-117: de Kitosoorlog, een Joodse revolte tegen de Romeinen.
Het centrum van de revolte ligt echter niet in Jeruzalem, maar buiten Kanaän.

132-135: Simon Bar Kochba: leider van een nieuwe Joodse revolte, die deze keer leidt tot een grondige verwoesting van Jeruzalem en van zijn tempel, en tot de verspreiding van haar inwoners.

Achtergrond: Simon Bar Kochba wordt gezien door de rabbijnse strekking van dat ogenblik als de lang verwachte politieke Messias die in deuteronomische zin een Groot-Israël zal stichten.

130-202: Irenaeus, bisschop, geboren in Smyrna (huidig Turkije), later bisschop van Lyon (Lugdunum).

200-300: de periode van de eerste kerkvaders.

306-337: bewind van keizer Constantijn.

312: begin van omslag in de houding van het Romeinse Rijk tegenover het christendom.

325: eerste keizerlijk concilie in Nicea.

379-395: bewind van keizer Theodosius die het christendom tot staatsgodsdienst uitroept.

Einde 4e eeuw: het beeld van Jezus Pantocrator duikt op in de beeldende kunst, met Petrus als de nieuwe Mozes die dicht bij de Pantocrator staat.

Het beeld van de 'lijdende dienaar' uit de jesajaanse traditie verschuift naar de achtergrond.

406: inval van de Galliërs in Rome.

413-426: redactie van 'De civitate Dei' (Over de stad van God), een boek van Augustinus van Hippo (in het huidige Tunesië-Algerije) (354-430).

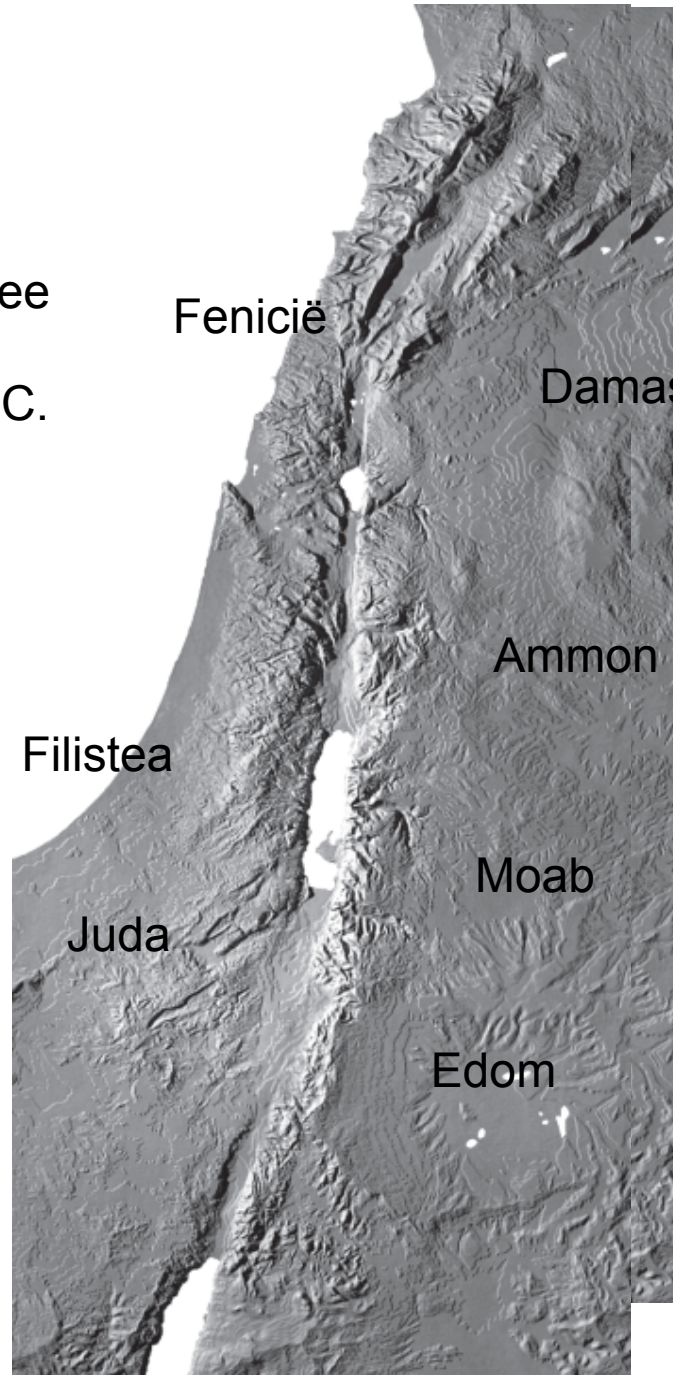
451: concilie van Chalcedon.

422: Vanuit keizerlijk oogpunt is de zorg met de concilies van Nicea en van Chalcedon dat de christelijke kerkelijkheid als factor van sociale cohesie het Rijk zou kunnen blijven ondersteunen. Daarom een grote zorg voor de eenheid van doctrine.

Voor ppt, zie www.johanleman.be

Middellandse zee

Ca 1000-800 v.C.

Fenicië

Damascus

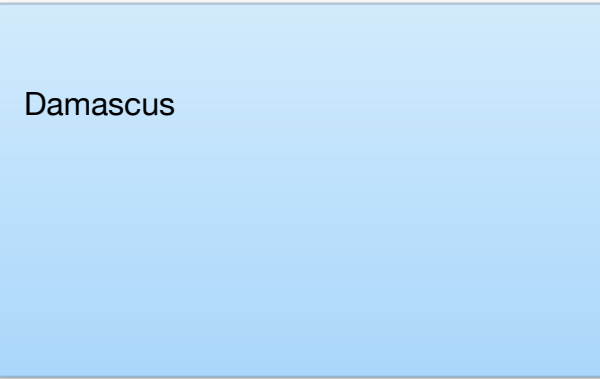
Ammon

Filistea

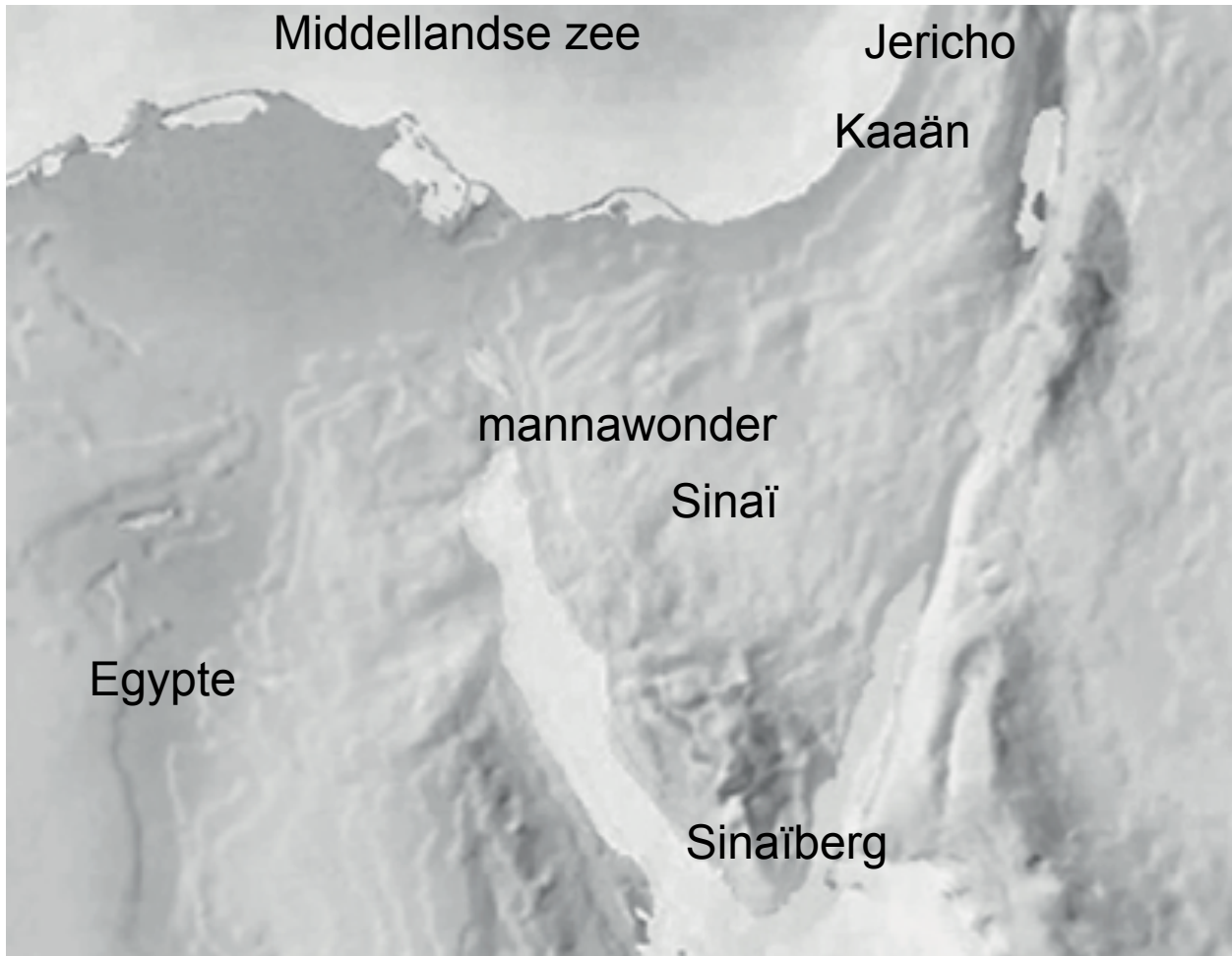
Moab

Juda

Edom

Damascus

Middellandse zee

Jericho

Kaaän

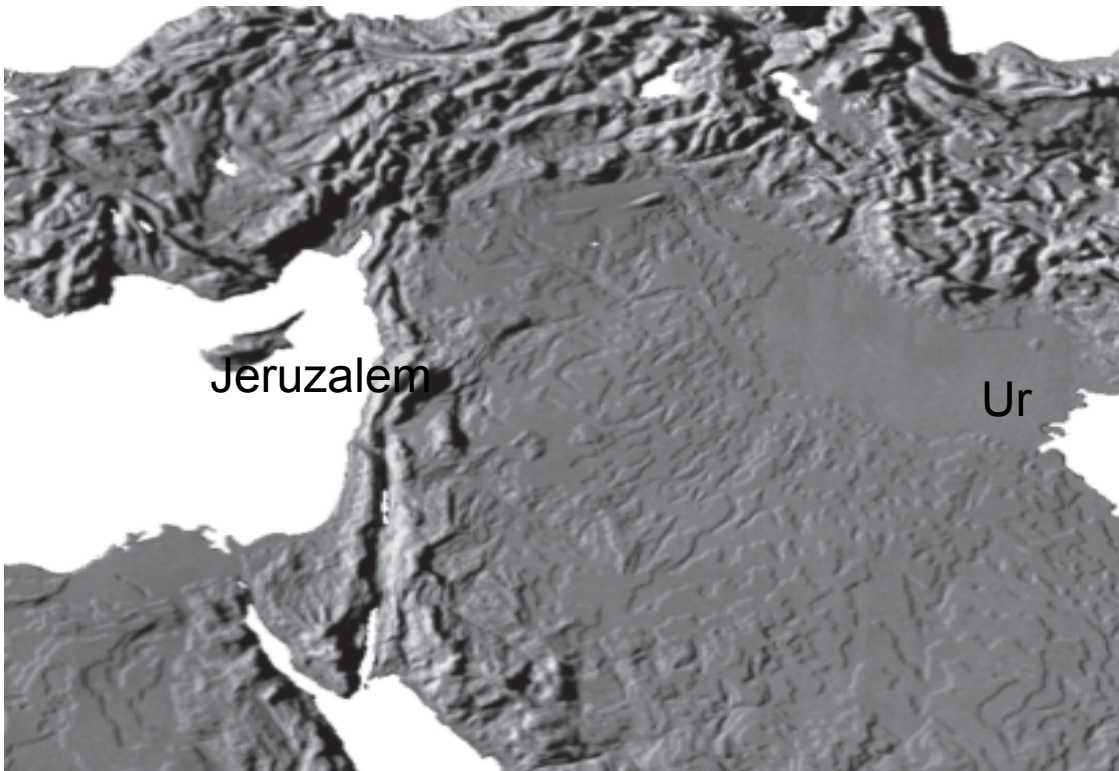
mannawonder

Sinaï

Egypte

Sinaïberg

Rode zee

Focus op ontwikkeling naar verrijzenis

Johan Leman

- Em. Prof. KU Leuven, antropoloog
maart 2015

1. Totempalen: 700-600 Deuteronomische hervorming:
politiek messianisme (719-597)

2 Koningen 23:4:

“De koning beval dat de hogepriester Chilkia met zijn plaatsvervangers en de priesters die aan het hoofd van de tempelwacht stonden, alle voorwerpen uit de tempel van de Heer moesten halen die voor Baäl, Asjera en de hemellichamen waren gemaakt. Deze voorwerpen verbrandde hij buiten de stad, op het braakliggende terrein bij de Kidron, en de as liet hij naar Betel afvoeren.”

Jeruselem telde rond 720 v.C. ca 1500 inwoners . In 1 generatie tijd, met de vlucht uit klein-Israël, het Noorden, groeit dat uit tot 15.000 inwoners. (dus x 10).

2. De Grote ballingschap: 600-500 (597/586-530): vergeestelijkt messianisme.

Jeremia

Ezechiël

Deutero-Jesaja: de 'lijdende dienaar'.

+ Zoroastrisme: universaliteit van de godheid...

Bij de dood: afweging van rechtvaardigheid
in het leven of niet...

3. De terugkeer t/a het hellenisme (530-336)

Secundaire “theocratie” + Psalmencultuur:

geen onsterfelijkheid... de idee van de sje’ool.

4. De intertestamentaire periode (336-28/33 o.t.)

Invloed van zoroastrisme: rechtvaardige bij de dood...

Invloed van hellenisme: geest en lichaam...

Invloed van mysteriegodsdiensten: vereniging met godheid is mogelijk... (mysterie spelen)
+ zicht op later leven....

Op zeker ogenblik:

35% in Alexandrië was Joods.

1 miljoen leefde in Palestina; 4 miljoen in de diaspora.

Wat gebeurt er?

1. Jesaja III, ca **280 v.C.** (in zoroastrische traditie?): **Jesaja 26:19:**

“Jullie doden zullen herleven, de lijken opstaan.

Ontwaak, jullie daar in het stof, en jubel!

Uw dauw is een dauw die leven geeft.

De aarde brengt haar schimmen weer tot leven.”

Of eerder te interpreteren als opstanding van volk Israël

cfr. Ezechiël 37:12: “Dit zegt God, de HEER:

Mijn volk, ik zal jullie graven oenen,

ik laat jullie uit je graven komen

en ik zal jullie naar het land van Israël terugbrengen.”

2. **167:** burgeroorlog (opstand van de Maqqabeeën)

. toevoeging in **Daniël, 12:2:** “Velen van hen die slapen

in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen

om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig

te worden veracht en verafschuwd.”

3. **20 v.C.:** **2° boek Makkabeeën, hoofdstuk 7,**

over de moeder en haar zonen martelaren...

4. +/- 5.v.C., Boek Wijsheid 4:7.13-16:

“Maar wanneer de rechtvaardige voortijdig sterft,
zal hij rust vinden.(...)”

Al was zijn leven kort, toch is hij tot volle wasdom gekomen.

Hij was de mens in wie de HEER vreugde vond
en daarom ontvluchtte hij het kwaad.

De mensen zagen het zonder te begrijpen;

ze leerden er niet uit dat er genade en

barmhartigheid is voor zijn uitverkorenen, en redding
voor zijn heilig volk. De rechtvaardige zal na zijn dood
een oordeel vellen over de levende goddelozen...”

5. Voeg daaraan toe: **2 farizeïsche strekkingen** (die i.t.t.
de sadduceeën de opstanding uit de doden aanvaardden):

Shammai (50v.C – 30 o.t.)

Hillel I de Oudere: 50 v.C. – 10 o.t.).

*In tijdgeest: verschillende opvattingen
over de opstanding uit de doden.*

5. Jezus: zijn lijden en dood: historiciteit. (4 v.C-33 o.t.)

- farizeïsme (in lijn van Hillel I de Oudere)
- baptisme (in lijn van de Doper)
- nazoreeër: “op de uitkijk”: eigen lijn..

Gevangennamen, op Soekkot, Loofhuttenfeest;
terechtstelling, na Joods en na Romeins proces:
in zicht van Pasen; nadien in massagraf.

Titulus van aanklacht: “koning van de Joden”.

6. Jezus: zijn verrijzenis

2 interpretatie mogelijkheden:

a. Rituele maaltijden:

- Laatste avondmaal
- 1 Korintiërs 10:16-18.21; 11:17.20-21.23-26
- Lucas 24:28-31 (Emmaüs)
- Handelingen 10:37-43 v.41b: “aan ons die met Hem gegeten en gedronken hebben, nadat Hij uit de doden was opgestaan”. (invloed van Mysteriegodsdiensten?)
- Johannes 21:12-13 “Kom, eet iets” .

b. Andere hypothese: dissonantiereductie, maar quid Paulus?

7. Paulus (brieven: 52-65)

- 40-45: bekeringsproces in Syrische gemeente.
- 52: eerste gekende brief, nl. aan de Tessalonicenzen.
- 57-59: **1 Korintiërs** 15:14: “*als Christus niet is verrezen, is onze prediking zonder inhoud en ons geloof zonder grond.*”
 - . v. 20-23: “Maar Christus is werkelijk uit de dood opgewekt, als de eerste van de gestorvenen (...)
 - . v.35,36-38.44: “Nu zou iemand kunnen vragen: ‘Maar hoe worden de doden opgewekt? Hoe zou hun lichaam eruit moeten zien? (...) Als u iets zaait, moet dat eerst sterven voordat het tot leven kan komen. En wat u zaait heeft nog niet de vorm die het later krijgt; het is nog maar een naakte korrel, *een graankorrel* misschien of iets anders. God geeft daaraan de vorm die hij heeft vastgesteld, en hij geeft elke zaadkorrel zijn eigen vorm. (...) *Er wordt een aards lichaam gezaaid, maar een geestelijk lichaam opgewekt. Wanneer er een aards lichaam is, is er ook een geestelijk lichaam.*”
 - . v.51: “Ik zal u een geheim (= mysterion) onthullen: we zullen niet allemaal eerst sterven – toch zullen we allemaal veranderd worden, in een ondeelbaar ogenblik...”
- 60: **Filippenzen** 3:10-11: “Ik wil Christus kennen en de kracht van zijn opstanding ervaren, ik wil delen in zijn lijden en aan hem gelijk worden in zijn dood, *in de hoop misschien ook zelf uit de dood op te staan.*”

8. Nog 1 interessante tekst,
nl. **1 Petrus** 3:18b:
over de Christus:
“Naar het lichaam werd hij gedood,
maar naar de geest tot leven gewekt.”

In weke periode zijn we met die tekst?
Discussie:
ofwel ca 60
ofwel ca 150

Er zijn veel argumenten voor
een situering rond 150..
en, hoe dan ook, er zijn veel
paulinische invloeden...

9. Nadien

- Joodse revolutie: 65-70
- 70: verwoesting van de tempel. (gevolgd door de evangeliën).

- Tussen 100 en 135: definitief uiteengroeien van jodendom en christendom

- De meer joodse strekking van Jacobus, broer van Jezus, is verdrongen.
De strekkingen van Petrus en Paulus overleven.

- Rond 177 wordt het corpus van brieven en evangeliën vastgelegd onder invloed van Irenaeus van Lyon.

Verrijzenisgeloof is aanvaarden van een leven buiten de menselijke categorieën van tijd en ruimte.

(aards vs hemels/geestelijk lichaam, maar met een relatie tussen dit geestelijk lichaam en het aardse leven).

Voor ppt, zie www.johanleman.be